

ВЕРМЕНИЧ

Ярослава Володимирівна — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

ФЕНОМЕН ПОГРАНИЧЧЯ В УМОВАХ «ВІЙН ІДЕНТИЧНОСТЕЙ»: ТРАНСФОРМАЦІЙНА ДИНАМІКА ТА ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

У статті розглянуто евристичний потенціал феномену пограниччя в контексті осмислення конфліктогенних чинників соціокультурного розвитку прикордонних територій і трансформаційної динаміки ідентифікаційних стратегій порубіжних соціумів. Репрезентовано діапазон можливостей застосування концепцій пограниччя у дослідженні як сучасних українських реалій, так і трансформацій просторового розвитку України в історичній ретроспективі. Актуалізація проблеми зумовлена пошуком шляхів подолання викликів, пов'язаних із російсько-українською війною, розробленням алгоритмів виявлення руйнівних процесів, що здатні деформувати соціокультурну динаміку українського суспільства. Застосування синергетичних підходів нової «кордонної філософії» відкриває шлях до усвідомлення просторової інваріантності та полікультурності як факторів впливу на суспільні цінності й поведінкові реалії.

Ключові слова: соціокультурна рубіжність, кордон, українсько-російське пограниччя, конфлікт ідентичностей, трансформаційна динаміка, просторова парадигма.

Під впливом глобалізаційних процесів методологічно-структурна будова соціогуманітарного знання дедалі більше орієнтується на застосування концепцій мультипарадигмальності, поліцентричності та багатовимірності, її принциповою особливістю стає міждисциплінарність. Відбувається помітне зміщення наукових інтересів від соціально-політичного виміру до культурологічного й антропологічного рівнів, де на перший план виходять ідентичності та свідомісні пріоритети. Людина розглядається як втілення соціального досвіду, а свобода — як одна з іпостасей відповідальності. Проте в умовах сучасних викликів та «війн ідентичностей» дослідницька методологія значно ускладнюється й модифікується. Вироблення принципів, норм, правил, що організують пізнавальну діяльність, позначене діаметрально протилежними підходами, зіткненнями різних точок зору й оціночних критеріїв. Понятійний каркас наукового аналізу піддається постійним випробуванням внаслідок тис-

ку політики; предметне поле соціогуманітарних досліджень заповнюється різноманітними евфемізмами й симулякрами. Розмежування на ціннісній основі легко переростають у розкол там, де змагаються кілька «правд», а серед варіантів долання суперечностей домінують силові рішення.

У сучасних теоріях глобалізації вже стало аксіомою вважати одним із мегатрендів соціопросторової динаміки геокультурну поляризацію, яка, за С. Гантінгтоном, набула вигляду «зіткнення цивілізацій»¹. Зустрічні потоки інноваційності й інерційності, стандартизації й культурної диференціації створюють неповторну палітру міжцивілізаційних обмінів і взаємовпливів з відповідним розширенням «простору можливостей». І зовсім не випадково в понятійному арсеналі сучасної соціогуманітаристики помітне місце посідають поняття «просторовість» (*spatiality*), «просторове середовище» (*spatial environment*), «просторовий розвиток» (*spatial development*) тощо. Простір розглядають як один з головних базисних факторів, що впливають на формування і функціонування політичних систем, зумовлюють взаємодію людини і ландшафту, а також відображають систему символів і кодів, що проєктуються культурою на освоєний нею простір. На жаль, сучасний простір дедалі частіше стає об'єктом геополітичних інтересів та зазіхань. Здавалося б, досвід ХХ ст. мав навчити людство обачності й поміркованості, але під акомпанемент розмов про гуманізм, свободу, демократію у світі тривають війни.

Інтерес до просторового розвитку підтримується як відчуттям евристичної обмеженості універсалістських концепцій, так і новою конфігурацією дихотомії «глобальне — локальне», пов'язаної з просторовим поворотом (*spatial turn*), що відбувся в рамках соціально-філософського дискурсу. У гуманітаріїв з'явилося чітке усвідомлення того, що суть глобальних процесів, які змінюють світ на наших очах, неможливо зрозуміти без звернення до досвіду геополітичних протистоянь і локальних тери-

торіальних конфліктів. Глобалізація фактично поставила пограниччя у ситуацію детериторіалізованості, воно стало різновидом реальності «між», яка є унікальним майданчиком для зустрічі з «іншим» у всіх вимірах контроверсійності й неповторності. Осмислення цієї реальності особливо актуалізується в сучасних умовах, коли стан суспільної свідомості позначений наростанням тривожності, втратою ціннісних і просторових орієнтирів. Як динаміка суспільних процесів, так і рух думки у сфері «між» приховує в собі одночасно прогрес і регрес, формування розколотих смислів, в яких можуть міститися елементи саморуйнування, й утворення комунікаційних мереж, які допомагають знімати соціокультурні суперечності.

Спроби «зазирнути за кордон» завжди супроводжуються пошуком нового смислу в існуванні між різновекторними полюсами та культурними традиціями, зануренням у стихію свободи і незалежності. Протягом історичного часу Україні не раз доводилося переживати період свого становлення у такому межовому просторі, на «цивілізаційному пограниччі». Сьогодні вона знову опинилася в епіцентрі геополітичної конфронтації, в якій зовнішні загрози поєднуються із внутрішньою нестійкістю держави й перманентними економічними, політичними та іншими кризами. Суворим випробуванням піддаються фундаментальні цінності: повага до свободи й людської гідності, територіальна цілісність і демократичні основи співжиття. Потенціал насильства на планеті нестримно зростає, культурі дедалі частіше доводиться відступати перед викликами новітнього варварства. Боротьба за території вступила у нову фазу, невідконтрольну ані юридичним, ані моральним законам.

Що залежить у такій непростій ситуації від істориків? Чи встигаємо ми реагувати на виклики часу? Якоюсь мірою відповіді на ці питання можна знайти за допомогою стратегії «детравматизації через історичне мислення», основи якої заклав німецький історик Й. Рюзен. Запропонований ним «новий підхід до історичної нарації» ґрунтувався на продукуванні ідей і концепцій, які формуються на основі

¹ Гантінгтон С. *Політичний порядок у мінливих суспільствах*. Київ: Наш формат, 2020.

опрацювання «проблемних елементів історичного досвіду», з'ясування витоків розколів, розмежувань та конфліктів між культурами². Сучасна Україна, перебуваючи одночасно на межі європейських і євразійських впливів, постає у вигляді своєрідного «простору перехрестя» різновекторних культур, ідентичностей, контекстів і смислів. У цьому просторі спостерігається наявність відмінних зовнішніх орієнтацій, протилежних суспільних очікувань, різних оцінок пройденого історичного шляху та майбутніх перспектив. Українська соціогуманітаристика чимало уваги приділяє осмисленню існування українського етносу «на міжцивілізаційному перехресті», дослідженню просторового й часового динамізму і породжуваних ним сил притягання й відштовхування у межах певних ареалів. Такий ракурс допомагає по-новому інтерпретувати ключову для будь-якої цивілізації проблему співвідношення універсального й локального вимірів історичного процесу. Багатоманітність у сучасному світі — це не лише множинність речей і явищ, а й величезна розмаїтість проявів універсальності, тому будь-які спроби утвердити єдиний різновид універсалізму хибні у своїй основі.

Вивчення феноменологічних особливостей пограниччя спирається на концептуальний аналіз його інтерпретацій у теоріях націєбудівництва та геополітики. Вплив одних народів і культур на інші очевидний; у зонах пограниччя він створює ефект «накладання», формуючи ментальності й ідентичності. Проте сама тканина останніх надто строката й мінлива. Пріоритети національних світів важко пояснити з позицій раціональності, а їхні гібридні, змішані типи інколи взагалі не піддаються науковому аналізу. Звичні етносимволи зазвичай відіграють консолідаційну роль лише в більш-менш гомогенному середовищі, за наявності спільних аксіологічних пріоритетів і соціокультурних норм. Боротьба різних національних проєктів, політичних і наукових дискурсів, моделей культурної пам'яті здатна про-

² Рюзен Й. *Нові шляхи історичного мислення*. Львів: Літопис, 2010. С. 215–218.

вокувати конфлікти цінностей, викривлені гетеростереотипи, породжувати антиномічність як форму суспільної свідомості.

У перші роки незалежності для характеристики українського соціуму часто використовували концепт «багатоскладовості», відображений у формулі *plural society*. Він пов'язувався з існуванням сегментарних відмінностей — мовних, регіональних, релігійних тощо. Згодом до таких суспільств почали застосовувати визначення «розділене, фрагментоване суспільство». Нині вже очевидно, що під ці визначення легко підвести український випадок. Незалежно від того, іменуються контури умовних кордонів «лініями розколу» чи «лініями розмежування», українське суспільство сьогодні виступає не просто як плюралістичне, а як глибоко поділене, з виразними лініями протистоянь. Розколотий простір пограниччя породжує специфічний пограничний модус мислення, де панує логіка «свободи без берегів», стереотипізація та міфологізація історичного досвіду. Аналіз особливостей такої «соціальної реальності» передбачає вихід за межі категорій, усталених як у західній, так і у вітчизняній епістемології. Тому осмислення феномену порубіжності і його відлуння у часі й просторі — завдання не лише цікаве, а й незмінно евристичне, оскільки дозволяє зрозуміти витoki «драми нерозуміння» різних ідентифікаційних стратегій, основоположних цінностей та смисложиттєвих парадигм у сучасному українському соціумі. А також наблизитися до прояснення алгоритмів трансформації «драми нерозуміння» у «війну ідентичностей».

Найпростіші пояснення порубіжності України відштовхуються від географічної реальності — як державний організм вона формувалася у зоні *фронтиру*, на перетині різноспрямованих цивілізаційних впливів, ментальних настанов, потужного імперського тиску держав-метрополій. Для фронтирів як специфічних ареалів міжкультурної взаємодії поза чітко регламентованими кордонами зіткнення різних ідентичностей є усталеною тенденцією. Майже кожний регіон України в той чи інший період своєї історії мав «фронтирний» статус, стаючи

місцем «зустрічі», далеко не завжди мирної, різних ментальностей, життєвих стилів, поведінкових стереотипів. Процеси ідентифікації у пограничному просторі прямо залежать від *контекстуальних смислів* та проявів, багатовимірних впливів культурних, економічних та політичних стратегій різних центрів. Постійна зміна контекстів, ціннісних моделей і стереотипів зумовлює нестабільність територіальної ідентичності як комплексу прагматичних реальностей соціуму. Не випадково М. Грушевський почав свій «Нарис історії українського народу» з аналізу «колонізаційних пертурбацій», «масових відпливів і припливів українського населення», доводячи, що саме вони «значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу, формування українського національного типу й мови»³.

Традиційно порубіжні ареали є джерелом самовідтворюваної амбівалентності, яка може довго не проявляти себе у полі внутрішньої конфліктності, але здатна миттєво активізуватися під дією зовнішніх втручань чи інших чинників. перебуваючи у сфері постійних впливів, культура пограниччя з часом модифікується у специфічну *регіональну субкультуру*, в основі якої лежить екзистенційна філософія та ідеологія «власної вітчизни». Перегляд основ концепції центр-периферійних відносин, дискусії на теми «десуверенізації» чи «постсуверенізації», пошуки балансу між різними культурними нормами, традиціями, системами цінностей спричинили підвищений інтерес до *кордонної філософії*, її евристичного потенціалу, привели до переосмислення феномену кордону, філософії діалогу, оцінки смислів та інтерпретацій, процесів мікшування культурно-цивілізаційних відмінностей у пограничних просторах⁴. Особливо продуктивними для аналізу взаємодій у зонах погранич виявилися *синергетичні концепції*, в контексті яких нелінійність і нерівноважність таких взаємодій впливає з факту наявності внутрішніх суперечностей і

потужних зовнішніх впливів. Самоорганізація системи порушується, внаслідок чого вона, як правило, переходить у фазу флуктуації (балансування на грані розпаду внутрішніх зв'язків). Ймовірним стає біфуркаційний вибух, після якого розвиток набуває важко передбачуваної динаміки.

Евристичний потенціал філософії кордону вкладається у формулу «*єдності у відмінностях*», репрезентує усвідомлення контроверсійної соціальної реальності, протиборства різнопланових, але взаємопов'язаних тенденцій. Як узагальнювальне поняття, яке інтегрує гносеологічні та культурно-історичні підходи, в кордонній філософії застосовують концепт «*культурно-історичний горизонт*». Кордони «свого» та «чужого» завжди перебувають у діалектичному взаємозв'язку, нерозривність їх існування зумовлює характер простору пограниччя як сфери синтезу різних горизонтів, ідей та інтерпретацій. У цьому полягає філософське значення кордону і проявляється його специфічна сутність. Кордон це не стільки зумовленість смислів, скільки їх заданість, динаміка, розриви та розломи. Підтримуючи діалогічну гру «свого» і «чужого», кордон реалізує продуктивну тенденцію усвідомлення власної самотності, виконує захисні функції і відіграє роль обмежувального символу.

Філософія кордону в контексті дослідження культурно-історичних горизонтів зосереджує увагу на розкритті *внутрішньої динаміки* пограниччя, його екзистенційно-антропологічних проявів. Кордон виявляється саме тим відкритим межовим простором, де відбувається трансформація соціокультурних парадигм, руйнування стереотипів, формування особливого «*прикордонного світу*». Унікальність феномену кордону проявляється в наявності відчуття різновекторної напруги, яка циркулює в межовому просторі і може мати як позитивний, так і негативний «заряд». А це означає, що варіативність трансформаційних та ідентифікаційних стратегій на пограниччі зумовлена як геополітичними й соціальними впливами (з позитивним чи негативним «зарядом»), так і суб'єктивними інтерпретаціями подій та реа-

³ Грушевський М.С. *Очерк истории украинского народа*. Киев: Лыбидь, 1990.С. 5—15.

⁴ Mezzadra S., Neilson B. *Border as method, or, the multiplication of labor*. London: Duke Univ. Press, 2013.

лій, які репрезентуються у просторових образах та ментальних стереотипах.

Сучасна філософія кордону досить успішно освоює не лише територіальний, а й ментальний простір. Вона стала продуктивним пояснювальним концептом для маркування по лінії «свій — чужий», «інший — інакший», «лояльний — нелояльний». Філософську базу для нових підходів створює *метагеографія*, яка за своєю суттю є філософією простору і досліджує можливості, способи й дискурси географічного мислення й образного моделювання. Поза дослідженням погранич уже неможливо уявити предметний аналіз проблем транскультурності, гібридності поведінкових стереотипів і знакових систем, взаємонакладання ідентичностей та конфліктів цінностей⁵. Дедалі частіше застосовують уведені фахівцями в галузі геофілософії поняття ментальних порогових кордонів та історико-географічних образів. Йдеться про особливу, значною мірою уявну ауру у сприйнятті географічного простору, зумовлену різними цивілізаційними й культурними чинниками. Інакше кажучи, під впливом історичної пам'яті про трагедії, несправедливості, образи кордон може відчуватися там, де його немає і ніколи не було.

Для утвердження свого статусу та збереження власної ідентичності держава позиціонує себе насамперед у смисловій реальності як цілісна й сформована будова зі структурованим внутрішнім простором, політичними і ментальними кордонами. Ментальна неоднорідність на порубіжжі, наявність різноманітних регіональних ідентичностей та локальних практик може спричиняти появу *смислової інтерференції* — накладання різних смислових моделей на один і той самий простір. В таких умовах культурний ландшафт набуває ознак гетерогенності та полікультурності, стає простором поширення *ментальних конфліктів*. Розмивання кордонів, як і розмивання меж між конфліктами більшої та меншої інтенсивності, здатне призводити до трагічних наслідків і гібридних протистоянь. Кордони стають

⁵ Bhabha N. Culture's in-between. In: *Questions of cultural identity*. London: SAGE, 2011. P. 53–60.

подібними до рани, що не заживає, і пролягають не там, де хоче історик, а в зонах конфліктів. На жаль, розширюючи власні світоглядні межі, людство починає поступово руйнувати державні кордони.

У глобальному світі, який прагне до безмежності, кордони розглядають як своєрідні маркери дистанціювання від необмеженої глобальності. Символічні кордони виступають у ролі «*концептуальних розмежувачів*», здатних маркувати соціальну диференціацію за допомогою нормативів, табу, культурних відносин і конфліктогенних практик⁶. Навіть якщо вони не збігаються один з одним і не переплітаються, кордони все ж створюють рамки для обмеження різних ідентичностей (територіальних та символічних) і окреслення багатовимірних соціально-культурних просторів. Територіальні ідентичності визначаються як прояви «відчуття належності», прихильності до певної суми норм і цінностей, що поділяються добровільно. Толерантність чи ворожість у сприйнятті інакшості — маркер зрілості соціуму, а синдром кризи чи втрати ідентичності — ознака його хронічного нездоров'я.

Кордони як місце трансформаційної динаміки та конфліктний простір справляють помітний вплив на регіональну і міждержавну взаємодію, створюючи специфічний «*прикордонний ефект*»⁷. Він може виявлятися у *міжнаціональному* (взаємодія із сусідніми державами), *національному* (адміністративно-територіальна система), *регіональному* (локальна динаміка прикордонного розвитку) та *лінійному* (функціональні атрибути) контекстах. Як «соціально зумовлена конструкція» кордони виступають чинником стабілізації центр-периферійних та міждержавних відносин, а як структурний елемент територіального розвитку держави сприяють вирішенню міжнародних та міждержавних конфліктів. «При-

⁶ Lamont M., Molnar V. The study of boundaries in the social sciences. *Annual review of sociology*. 2002. (28): 167–195.

⁷ Harbers A. Borderscapes. The influence of national borders on European spatial planning. *Euroscapes*. 2003. P. 144–166.

кордонний ефект» дає можливість досліджувати варіативну специфіку лояльності пограничного соціуму, стратегії центрів щодо контролю над спільним фронтіром, визначати ступінь інтеграції погранич з іншими територіальними просторами. Пограничний соціум за таких умов характеризується «спільним життєвим контекстом», готовністю громадян керуватися певним набором узятих на себе зобов'язань. Територіальна ідентичність функціонує тут як мірило легітимації й лояльності, але водночас її характер визначає певна сума загроз, зумовлених відносною легкістю перетину кордону.

Конфлікти в символічному просторі мають жорстку «кордонну» прив'язку. Топос прикордоння здатен створювати і нав'язувати певні умови розвитку для соціуму, тобто виступати в ролі не об'єкта, а суб'єкта соціально-культурних відносин. Топос постає як системоформуєчий простір, як поле взаємодії різних смислів у системі комунікацій. Концепція «досвіду простору» П. Бурдьє наочно ілюструє зумовленість реальності сформованим конформізмом, «почуттям соціального світу», що виступає як «символічна влада». Роль суб'єкта в такій просторовій реальності характеризується громадським капіталом, який може втілюватися в різних формах — культурній, соціальній та символічній⁸. Соціальний простір конструюється за допомогою як об'єктивних матеріальних чинників, так і суб'єктивних уявлень про структурування світу. За певних умов може виникати навіть конфлікт «подвійного структурування», який вирізняється активним впливом соціальної структури на філософію світосприймання людини.

Осмислення причин того, чому кордони в багатьох випадках не лише не виконують своїх контактних функцій, а й створюють додаткові вогнища конфліктності, відбувається в контексті теорії «кризи кордонів». Евристичний потенціал граничності відкриває можливість як усвідомити наявну складність суб'єктивних процесів, так і сформулювати механізми їх подолання. Кордон одночасно є захистом від

⁸ Бурдьє П. *Рефлексивна соціологія*. Ч. II: Чиказький воркшоп. Київ: Медуза, 2015.

зовнішнього світу і місцем зустрічі з ним. Паралельно формальним, офіційним кордонам виникають кордони культурні («невидимі»), і їхня роль неухильно зростає. Саме до таких «ліній розлому» — етнічних, релігійних, економічних, фінансових, соціальних — привернуто найбільшу увагу не лише істориків, а й політологів, фахівців з міжнародних відносин⁹. Переростання напруги, яка досягає певного критичного рівня, у конфлікт здатне започаткувати інтерактивний процес із розширеною і самостійною динамікою. Механізми саморегуляції при цьому порушуються дуже легко, а тривожність швидко переростає у безлад.

Зіткнення життєвих просторів різних державно-національних систем, доцентрових і відцентрових тенденцій, територіальних та регіональних ідентичностей у форматі «зіткнення цивілізацій» стає найбільш *конфліктогенним чинником* сучасності. У світі змагаються дві відмінні концепції інтеграції держав, що виникли після розпаду СРСР, до наявної світ-системи. США та ЄС декларують прихильність до намірів розширення кола держав-партнерів, які б будували свою зовнішню і внутрішню політику на основі демократичних принципів, норм і правил. Не торкатимемося тут проблеми співвідношення декларацій і реальної політики, лише зазначимо, що позиція РФ у ставленні до нових держав на пострадянському просторі взагалі не допускає двозначності. Безпринципність, поєднана з агресивністю, — небезпека, проти якої людство ще не виробило адекватних механізмів протидії. Відчуття того, що закріплена у гельсінських угодах система міжнародної безпеки захиталася, ще активніше стимулює пошуки нових принципів «філософії кордонів».

Не можна не бачити того, що проблема кордонів у всьому світі нерозривно пов'язана із *суверенітетом* — не в останню чергу тому, що внаслідок примхливих комбінацій «притягання-відштовхування» процеси «постсуверенізації» й «десуверенізації» йдуть поруч. Класичний принцип кордону, базований на максимах

⁹ Webb W. *The great frontier*. Reno: University of Nevada Press, 2003.

добросусідства й соціального партнерства, сьогодні досить часто не «спрацьовує» — насамперед тому, що жодна країна не може бути застрахована від прагнення інших до руйнування її територіальної цілісності. У традиціях метрополій превалював розгляд усіх «проблем окраїн» крізь призму впливу центру. Відхід від цієї традиції (не повністю подоланої і в історіографії незалежних держав) означає зміщення фокусу аналізу в бік ширшого врахування геополітичних впливів, «кордонних ситуацій», просторових конфліктів та суперечок. Йдеться насамперед про самодостатність і специфічність регіональних та локальних проблем у тих ареалах, де вплив метропольних центрів з тих чи інших причин виявлявся обмеженим порівняно із впливом пограниччя.

Кордони колишнього СРСР формувалися в умовах виразної імітаційності політики і визначали розподіл суверенітетів значно меншою мірою, ніж підпорядкованість територій адміністративним центрам. Це наклало незнищений у своїй основі відбиток на успадковане Україною ставлення до кордону з Російською Федерацією як до певної умовності з мінімальною інфраструктурою. Виробилося традиційно відмінне ставлення до зовнішніх кордонів, покликаних відігравати роль «залізної завіси» у відносинах з капіталістичним світом, і внутрішніх, які вважалися не більше ніж елементом членування культурного простору (який не мав перешкоджати уніфікаційним політичним цілям). Після здобуття незалежності популярне гасло соборності надто слабо маскувало фактичне збереження статус-кво в українсько-російській кордонній політиці. Ще меншою мірою цю функцію виконував декоративний адміністративний регіоналізм, який вдавався до етнонаціональної атрибутики з метою легітимації наявного кордону. Регіональна культурна поліморфність перебувала у фокусі уваги наукових (частково й політичних) дискурсів, однак в управлінській сфері їй не надавали серйозного значення. Хоча владі часто доводилося вислуховувати нагадування такого змісту: «Повні і чіткі делімітація і демаркація — первинні умови для претензій на

ефективне ведення політики кордонів, приведення їх у відповідність до базових проблем національної безпеки»¹⁰.

Давалася взнаки і недостатня увага до вивчення суспільного феномену українсько-російського *порубіжного соціуму*, який, перебуваючи на перетині цивілізаційних і культурних кордонів, мав власну логіку розвитку, обтяжену додатковим потенціалом конфліктності. Соціальний простір прикордоння завжди відчуває подвійний тиск з боку різних гравців — центральної та регіональної влади, локальних груп, окремих дійових осіб. Р. Брубейкер характеризував соціальну інфраструктуру прикордоння як «плинну та множинну», а ідентифікаційні кордони між українцями і росіянами як «пористі», неоднозначні, такі, що створюють «ілюзію ідентичності та відмежованої угрупованості»¹¹. Паралельно з цим соціальній структурі прикордонних просторів притаманна певна мобільність унаслідок рухливості «соціальних горизонтів». Як частини різних соціально-культурних та геополітичних систем регіональні соціуми, вступаючи в комунікацію з іншими «просторами», здатні *трансформувати кордони* до тих меж, у яких буде присутня «частка» своєї культури, свого соціального простору. Внаслідок таких дій змінюється і трансформується конфігурація всієї первинної соціальної системи, вона розширюється та модифікується в результаті інкорпорації образів інших територій.

Порубіжний соціокультурний простір має високий ступінь сталості, навіть за умов певних коливань і зміни обрисів державних і адміністративних кордонів. Зв'язкою в єдиному регіональному цілому є не стільки кордони, скільки виниклий на природній основі соціум. Філософи пропонують специфічний (інтерв'яльний) підхід до вивчення багатовимірності

¹⁰ Лісничук О. Кордони України як суспільно-політичний феномен в часовому, просторовому і смислово-вимірах. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. 2002. Вип. 21. С. 89–98.

¹¹ Brubaker R. *Ethnicity without groups*. Cambridge: Harvard University press, 2004.

соціумів, соціологи наголошують на необхідності розуміння явищ глокалізації й анклавізації, зосередження особливої уваги на розкритті феномену амбівалентності, явищ асиметрії, мережевих зв'язків. Новітні варіанти соціологічних теорій базуються на евристичній парадигмі і новій культурі інноваційного мислення, яка стимулює підвищений інтерес до соціальних явищ і тому є подвійно цікавою для істориків. Інноваційні моделі нелінійно-гуманістичного «соціологічного уявлення» вибудовуються на фундаменті принципового несприйняття «академічних рутин» і аналізу процесів ускладнення соціальної й культурної динаміки в режимі реального часу і в широкому порівняльному контексті.

Швидка трансформація різноманітних політичних просторових систем у сучасному світі спричиняє помітну зміну акцентів в осмисленні й оцінках розвитку феномену пограниччя. Серед неklasичних підходів для дослідження порубіжності найбільш продуктивними є нормативно-ціннісний та поведінковий — обидва вони зосереджені на аналізі дії «людського чинника» у мотиваційній сфері. Сучасні дослідники акцентують увагу на регіональних аспектах антропології прикордоння, існуванні самодостатніх локальних систем структурно-функціонального збалансування соціумів, формуванні гібридних культурних і соціальних практик¹². Прикордонний простір почали аналізувати як систему, що потребує постійної підтримки, а отже, увесь багатовіковий досвід життя людини у замкненому ареалі почав розглядатися як такий, що підлягає переосмисленню.

Структура наукового знання про специфічність просторового розвитку відбиває принципово нові евристичні підходи до *культурутворювальних* факторів у житті соціумів, при цьому культура і ґрунтовані на ній форми самосвідомості визначаються як основні інтегруючі детермінанти. На зміну етнологічній парадигмі, яка свого часу стала базою для розв'язання багатьох принципових для гуманітарного знання проблем, але значною мірою

вичерпала свій креативний потенціал, дедалі більше приходять комунікативно-культурна та семіотична парадигми, які орієнтують на уважне дослідження інформаційних і ментальних процесів, регіональної свідомості, локальних рівнів спілкування. Для динамічних, гібридних просторів прикордоння такі підходи зумовлюють можливість вивчення специфічних контекстів соціальних зв'язків, регіональних і локальних соціальних практик, різновекторних форм просторово-часових комунікацій¹³.

Дослідження кордонів як «соціальних конструктів» у рамках антропологічних парадигм відкриває широкі можливості для осмислення їх адаптивних та ідентифікаційних функцій, позитивного і негативного потенціалу, динамічного характеру та алгоритмів функціонування. В такому контексті можливо простежити напрями формування маргінальної та гібридної культури, локальних «життєвих світів», подвійних ідентичностей, мережевих просторових структур. Застосування конструктивістських підходів допомагає виявляти соціально-культурні чинники, які зумовлюють структурування і функціонування регіональної системи, аналізувати геополітичні впливи на процеси просторового розвитку регіонів, визначати потенційні конфліктогенні осередки та ареали зіткнення різних уявлень і символічних систем.

Комплексність у підходах та інноваційність у пошуках органічно поєднуються у науковому дискурсі просторової історії (*spatial history*) — сучасного наукового напрямку, зосередженого на дослідженні просторової специфіки в історичній ретроспективі, геопросторових сегментів історичної реальності, аналізі відповідних ментальностей та ідентичностей. У концептуальному вимірі просторова історія являє собою *соціогуманітарну парадигму*, придатну для осмислення складного переплетення різновекторних цивілізаційних та геополітичних

¹² Baird Th. L'industria del confine. *Transformazione*. 2015. 4(2): 25–31.

¹³ Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення. Львів, 2019; Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення. Львів, 2020.

впливів у просторовому розвитку територій у поєднанні з історично зумовленим етнокультурним, мовним, конфесійним розмаїттям упродовж багатьох століть.

Утверджуючи екстравертні у своїй основі підходи, просторова історія концентрує увагу не стільки на території як об'єкті історичної дії, скільки на відповідних просторових суб'єктах та практиках — політичних і геополітичних впливах, трансформаційних процесах, кордонних стратегіях, територіальній, економічній, воєнній експансії, переформатуванні та боротьбі державних, національних і регіональних інтересів¹⁴. Предметне поле просторової історії формується на міждисциплінарних стижах, в руслі ідей «територіалізації» темпоралізованих наративів, на основі синтезу антропології, глобалістики, регіоналістики, лімології, соціології, ментальної географії та інших субдисциплін. Оскільки просторову історію насамперед цікавить співвідношення соціальних, культурних, етнічних і екологічних чинників у процесі еволюції людей на певних територіях, вона особливо прискіпливо досліджує простір пограниччя. При цьому порубіжні ареали розглядаються і як історично сформовані, диференційовані за певними ознаками цілісності, і як умовні територіальні системи, що дають змогу відтворювати образи регіонів у суспільній свідомості. Простір у таких підходах постає не лише як територія, а й як активний чинник впливу на мотивації і поведінкові реакції.

В контексті просторової парадигми, застосовуючи методологічний підхід «перехресної», або «переплетеної», історії, який передбачає вивчення взаємин, трансферів, контактів і конфліктів між державами, суспільствами, націями й культурами, над специфікою українсько-російських стосунків розмірковує А. Каппелер у праці «Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності». Він доходить висновку, що для цих взаємин є характерною асиметричність, яка сягнула апогею в XIX ст.: «Російсько-українську *histoire croisée* можна

¹⁴ *Conceptions of space in intellectual history*. Ed. by Daniel Allemann, Anton Jäger, Valentina Mann. London: Routledge, 2020.

викласти як взаємодію зближень і розходжень. На відміну від есенціалістських уявлень про лінійний перебіг формування нації, треба брати до уваги гібридні форми вияву, множинні і ситуативні ідентифікації. Національні категорії конкурували або поєднувалися з імперськими, регіональними, релігійними й соціальними чинниками»¹⁵. Тому дослідження просторових і культурних дифузій у «розколотих» і «гібридних» соціумах, процесів геополітичних реструктуризацій та переформатування соціально-політичних відносин мають не лише наукову, а й політичну значущість.

Через концепт простору простежив історію Харкова та формування відповідних дискурсів регіональної і національної ідентичностей В. Кравченко. У праці «Харьков/Харків: столиця Пограниччя» він зробив цікаву спробу подивитися на Слобожанщину не як на «степову окраїну Московської держави» чи «бліду тінь Гетьманщини», а як на унікальний пограничний простір, на якому зустрічалися, народжувалися і взаємодіяли конкуруючі і навіть взаємовиключні дискурси й ідентичності. У 2009 р., коли писалася книга, українсько-російський кордон у баченні автора підпадав під визначення перехідної (контактної) культурної зони, не обтяженої відкритими протистояннями чи розділеною пам'яттю. Сподівання автора на те, що такий стан триватиме доволі довго, однак, не справдилися. Разом з тим йому вдалося в процесі концептуалізації регіону Слобідської України помітити ті конфліктогенні «больові точки», які були зумовлені проведеними в минулому розділювальними лініями і відчутною регіональною асиметрією, локальною ідентичністю та ментальністю. Багато в чому пророчим виявився і його висновок: українсько-російський кордон ще доведеться створювати — не лише як географічну, а й як символічну реальність¹⁶. У низці інших, історіографічних за змістом праць В. Кравчен-

¹⁵ Каппелер А. *Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності*. Чернівці: Видавництво 21, 2018. С. 12.

¹⁶ Кравченко В. *Харьков/Харків: столиця Пограниччя*. Вільнюс: ЕГУ, 2010. С. 321.

ко розглядає проблему «жорстких» і «м'яких» кордонів у контексті «двох Україн». Він наголошує на тому, що символічний кордон, який ділить Україну на дві умовні спільноти, «не збігається ні з географічним, ні з мовним, ані з політичним; його можна знайти як на заході, так і на сході країни, в будь-якому місті й селі. Цей «кордон» — у головах людей»¹⁷.

Прикордонні простори здебільшого являють собою периферії, фронтири імперій, буферні зони та системи. В геополітичних та історичних дослідженнях акцент робиться на просторовій специфіці прикордоння в контексті історичних і культурних умов формування, наявності різних практик регіоналізму. Політологи неодноразово звертали увагу на те, що в сучасному соціумі спостерігається ситуація співіснування діаметрально протилежних *ідентифікаційних констант*. «Асиметрія орієнтацій, амбівалентність ціннісних настанов, псевдосинкретизм політичної культури з виразними ознаками регіональних розмежувань, етноконфліктність, розбалансованість міжцерковних відносин, конгломератний характер партійної системи — все це зрештою не могло не призвести не лише до браку механізмів самоорганізації, але й до помітного руйнування ціннісних скреп соціуму»¹⁸. Проблеми ціннісних розмежувань, які постійно педалюються в Україні, зазвичай представляють як незбіг ідентичностей, зокрема української і російської. Утім, як вважає Я. Грицак, проблема тут в іншому — в різних регіонах територіальну ідентичність визначає різний набір ознак. Насправді лінія розмежування всередині українського суспільства пролягла не між українською й російською ідентичностями, а між відмінними тлумаченнями української ідентичності різними суспільними стратами¹⁹.

¹⁷ Кравченко В. *Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ: Критика, 2011. С. 460–461.

¹⁸ Нагорна Л. Ідентифікаційні кризи як стимулятори насильства й свідомісних стереотипів. *Регіональна історія України*. 2016. Вип. 10. С. 77–100.

¹⁹ Грицак Я. *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї*. Київ: Критика, 2011. С. 171–186.

В політичних дискурсах українсько-російський кордон тісно пов'язаний з проблемами ідентичності і часто набуває особливого символічного сенсу захисту від «небезпечної відкритості зі Сходу», твердить Т. Журженко. Зазначаючи, що специфіка формування національної ідентичності в Україні потребує дистанціювання від Росії і від спільного історико-культурного спадку обох країн, авторка наголошує на тому, що однією з найбільших загроз, які постають унаслідок незахищеності східного кордону, є культурний та інформаційний вплив Росії. «Українсько-російське порубіжжя, де накладаються один на одного різноспрямовані вектори регіональних інтеграційних процесів, є також полем зіткнення різних, часто взаємовиключних ідеологій регіональної інтеграції та транскордонного співробітництва, що є свого роду мінілабораторією сучасної геополітики»²⁰.

Геополітичні підходи в дослідженні пограниччя розробляють у рамках теорії *соціокультурної рубіжності* й біполярності українського соціуму. На думку В. Дергачова, соціокультурна рубіжність проявляється у різних етноконфесійних традиціях на Заході і Сході України, у протилежних зовнішньополітичних і ціннісних орієнтаціях вітчизняних еліт, у російськомовному світі великих міст. Внаслідок цього стала неможливою консолідація соціуму навколо однієї з культурно-історичних традицій — західноєвропейської чи проросійської²¹. В контексті теорії рубіжності дедалі частіше відбувається пошук відповідей на питання щодо значення соціокультурних параметрів у формуванні особливих, «гібридних» ідентичностей та культурної пам'яті межових просторів. Для України, територіальна

²⁰ Журженко Т. Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт. У кн.: *Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці*. Харків, 2003. С. 11.

²¹ Дергачев В. Геополитическая теория больших многомерных пространств: социально-экономический аспект. *Економічні інновації*. 2010. Вип. 40. С. 111–126.

цілісність якої формувалася упродовж століть переважно зусиллями держав-метрополій з різноспрямованими інтересами, ця проблема є своєрідною домінантою смислоутворення. Від того, наскільки точно в історичному аналізі враховуватиметься калейдоскоп векторів її розвитку разом з витокami демаркаційних ліній політичного, культурного, релігійного та іншого походження, залежить у кінцевому підсумку якість соціальної діагностики. *Багатовекторність* — об'єктивна геостратегія України, зазначають В. Горбулін, О. Власюк і С. Кононенко. Належність території сучасної Української держави до кількох геополітичних масивів водночас створює загрози і відкриває геостратегічні можливості. З одного боку, межі геополітичних формацій можуть стати лініями внутрішніх розмежувань, а з іншого — виникають структурні передумови для багатовимірної й багатовекторної зовнішньої політики, «українська держава повинна бути достатньо потужною, аби скористатися своїм комплексним геополітичним розташуванням»²².

У процесі переосмислення місця й ролі українсько-російського кордону в обстоюванні суверенітету і територіальної цілісності України доводиться зважати на те, що під впливом анексії Криму й подій на Донбасі соціопсихологічне сприйняття української ситуації зазнало істотних змін. За висновком Е. Лібанової, суспільство значною мірою поділене за ставленням до цих подій, за поглядами на роль у них місцевих жителів, регіональних еліт і Російської Федерації. Долати цей поділ конче потрібно, домагаючись усвідомлення переважною частиною суспільства (в ідеалі — всім суспільством) важливості національної єдності, оскільки за відсутності узгодженого бачення свого майбутнього соціум неминуче приречений на поразку. Інтеграція українського суспільства має стати домінантою державної політики України²³. Отже, від скоординованих

зусиль політиків і прогнозних можливостей соціогуманітаристики сьогодні залежить, чи збережеться Україна як інтегрована цілісність і суб'єкт міжнародних відносин. Історичний досвід доводить: будь-яка державна система залишається життєздатною і стійкою, доки більшість соціуму зберігає віру в її законність, справедливість і ефективність. Як тільки починають руйнуватися духовні і культурні стрижні національної ідеї, національної ідентичності, можна говорити про занепад держави²⁴. Те, що відвертий реваншизм у стратегії Російської Федерації супроводжується «війною за ідентичність», — доволі показовий симптом, який свідчить про намагання агресора сховати за зовні нейтральним поняттям налаштованість на масштабну ідеологічну війну.

Процес усвідомлення проблеми наявності (чи відсутності) кордону відбувається одночасно з формуванням простору, межею якого він виступає. Зі зміною політичного балансу сил змінюються і географічні кордони, або виникає прецедент для їх перегляду. Кордони з'являються і зникають, відновлюються та змінюються, вони визначають відмінності у соціальному і культурному середовищі, окреслюють межі владних повноважень та масштаби амбіцій політиків. Кордони відмежовують цивілізації та імперії і продовжують існувати навіть після їх руйнації і зникнення з геополітичних просторів та історичних мап. Вони виявляються «міцнішими», ніж соціокультурні спільноти та соціуми, які їх створювали, і мають властивість нагадувати про себе у фантомних проєкціях, проявлятися в ідентичностях та впливати на перебіг соціальних, культурних і політичних процесів.

Розколотий простір пограниччя продукує як нові форми обміну досвідом і змагальності, так і нові ризики, утопічні моделі, несправджені очікування. А водночас — на когнітивному рівні — і нові методологічні проблеми, пов'язані з визначенням концептуального статусу кожного конкретного топосу. В укра-

²² Горбулін В.П., Власюк О.С., Кононенко С.В. *Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна*. Київ: НІСД, 2015. С. 25.

²³ Лібанова Е. «Україна єдина» — це мета, а не гасло. *Дзеркало тижня*. 26 березня 2016.

²⁴ Кремень В., Ткаченко В. *Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження)*. Київ: Знання, 2013. С. 298.

їнсько-російських відносинах переорієнтація з умовної парадигми порубіжжя на парадигму кордону відбулася зі вступом російської агресії в активну фазу. Поляризація суспільних настроїв сягнула апогею — ті, хто ідентифікує себе з «українськістю», категорично відкидають ціннісно-нормативну систему «русского мира», і навпаки, адепти «русского мира» розглядають усе українське під кутом зору «несправжності» й зомбування. Відтак не стільки образ пограниччя, скільки ідентифікаційні стратегії набули значення онтологічного пояснювального концепту. Не далекий від істини був фінський географ А. Паасі, наголошуючи на тому, що значення кордону для життя людей неможливо зрозуміти без аналізу його ролі в суспільній свідомості, у людській «територіальності», самоідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю). «Кордони можуть розумітися як частина процесу, завдяки якому території разом з ідентичностями й змістами формуються та реконструюються»²⁵.

Ідентифікаційні стратегії в прикордонних просторах є проявом динаміки геополітичних процесів, вони можуть трансформуватися, реконструюватися, виникати і зникати залежно від конкретних реалій. *Поліморфізм прикордоння* великою мірою зумовлений сучасним станом глобального політичного порядку. Політика завжди була і буде територіальною, специфічним засобом оволодіння та переформатування простору, структурування і унормування в ньому внутрішніх зв'язків. Незважаючи на заувагу К. Гаусгофера стосовно того, що замість встановлення кордонів політика має лише «дозволяти їм бути», геополітика ХХІ ст. налаштована на активні дії з модифікації глобального простору. Пограниччя сьогодні постає як «*простір випробувань*» між війною і миром, минулим і майбутнім, глобальним і локальним, суб'єктивним і об'єктивним, реальним та символічним. Цей простір зіткнень і боротьби культур, етносів, держав, традицій привертає до себе підвищену увагу дослідни-

²⁵ Paasi A. Boundary: the word, concert and practice. *Current Anthropology*. 2014. (6): 1–5.

ків, політиків, громадян — усіх, кому випала доля жити в епоху тяжких змін.

Сучасні реалії, на жаль, підтверджують тезу про те, що закладені в далекому минулому стереотипи світосприймання й реагування на «*виклики долі*» мають здатність відлунювати в сьогоденні. Геополітичні випробування, перед якими опинилася Україна, змушують актуалізувати пошук евристичних моделей і теоретичних побудов для вирішення просторових конфліктів, генерування абсолютно нових ідей і концепцій відновлення й розвитку держави у воєнний і післявоєнний період. Знаковим є те, що одним із пріоритетних напрямів діяльності Національної академії наук України є вироблення та презентація проєктів відновлення, інноваційних реформ, стратегічних цілей. Для забезпечення участі Академії в роботі Національної ради з відновлення України від наслідків війни створено спеціальну комісію НАН України, яка є координаційним центром для реалізації наукових ініціатив, необхідних у воєнний і післявоєнний період. Можливо, парадигма прикордоння варта того, щоб поглянути на діапазон її можливостей в контексті відновлення територіально-структурних процесів в Україні після завершення війни²⁶. Адже саме крізь призму прикордоння найближчим часом буде моделюватися конфігурація соціально-економічного простору України та репрезентуватися інформаційно-аналітичний і прогностичний потенціал сучасної вітчизняної науки.

Як слушно зазначає президент НАН України А. Загородній, «трагічні події, які нині відбуваються в нашій державі, ще раз довели, наскільки наука і інновації є важливими чинниками не лише цивілізаційного розвитку суспільства, але й здатності його до захисту і збереження загальнолюдських цінностей. Тому саме наука має відіграти одну з ключових ролей у відродженні України»²⁷. Регіональна строкатість України заперечує як лінійність, так і однотипність, а

²⁶ Ганущак Ю. Парадигма прикордоння. Як правильно структурувати території та управління країною після війни. *Дзеркало тижня*. 27 квітня 2022.

²⁷ Загородній А. Саме наука має відігравати ключову роль у відродженні України. *Світ*. 20 травня 2022.

ускладнені виклики вимагають ефективного й своєчасного реагування. Через це переосмислюються практично всі соціальні тенденції, а на міждисциплінарних стижах виникають інноваційні форми наукового знання, що потребують концептуалізації. Евристична цінність підходів, запропонованих у рамках парадигми пограниччя, відкриває додаткові можливості для реалізації крос-культурних програм і проєктів, репре-

зентації інноваційних стратегій аналітичного мислення в координатах мережевих моделей та когнітивних «поворотів» у системі пізнання. Спроможність науки впливати на політичні реалії великою мірою залежатиме від того, наскільки швидко науковцям вдасться перейти на сучасний рівень узагальнень і виробити емпіричну базу соціального аналізу, адекватну викликам XXI століття.

Yaroslava V. Vermenych

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

BORDER PHENOMENON IN THE CONDITIONS OF “IDENTITY WARS”: TRANSFORMATION DYNAMICS AND HEURISTIC POTENTIAL

The article considers the heuristic potential of the border phenomenon in the context of understanding the conflict-generating factors of socio-cultural development in border areas and the transformational dynamics of identification strategies of border societies. The range of possibilities for application of border concepts in the study of both modern Ukrainian realities and transformations in spatial development of Ukraine in historical retrospect is represented. The relevance of the problem is due to the search for ways to overcome the challenges associated with the Russian-Ukrainian war, the development of algorithms for identifying destructive processes that can distort the socio-cultural dynamics of Ukrainian society. The application of synergetic approaches to the new “border philosophy” opens the way to the awareness of spatial invariance and multiculturalism as factors influencing social values and behavioral realities.

It is emphasized that the use of the spatial paradigm provides an introduction to the problem of Ukrainian-Russian relations in the context of the clash of opposing identities and offers new constructivist approaches to understanding the role of territorial factors in society. It is proved that the models of territorial identity that emerge on the border under the influence of geopolitical factors have the capacity to become a stable basis for worldview and value orientations. Their careful study through the prism of the border phenomenon will shed light on the origins of the political and socio-humanitarian crisis in Ukrainian-Russian relations, elucidate the mechanisms of controversial social development vectors, consciousness demarcations and conflicts of interest at state and ethnic borders. In the conditions of modern “identity wars”, the strategy to minimize on the borders the manifestations of asymmetry of cultures, contexts and meanings, signs of ambivalence and antinomy, to fight mutually exclusive visions of the past and prospects is represented. Emphasis is placed on the possibilities of using the border paradigm in state building and restoration of territorial and structural development of Ukraine after the war, strengthening the consolidation of Ukrainian society, ensuring national unity and stability.

Keywords: socio-cultural boundary, border, Ukrainian-Russian border, conflict of identities, transformational dynamics, spatial paradigm.

Cite this article: Vermenych Ya.V. Border phenomenon in the conditions of “identity wars”: transformation dynamics and heuristic potential. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2023. (3): 30–42. <https://doi.org/10.15407/visn2023.03.030>